

LA IBERITZACIÓ DEL PIRINEU ORIENTAL I LA FILIACIÓ ÈTNICA DELS CERETANS

Oriol Olesti Vila
Oriol Mercadal

INTRODUCCIÓ

D'entre les principals ètnies i comunitats indígenes que les fonts grecoromanes ubiquen al territori del Nordest peninsular, sens dubte són els ceretans o cerretans un dels pobles que més dubtes continuen plantejant als investigadors, només superats per veritables *hapax* de les fonts literàries, com els airenosis o andosins. Des de la seva ubicació i extensió territorial, passant per la filiació cultural, els ceretans plantegen una problemàtica específica, que fins fa alguns anys havia estat força menystinguda.

Ja fa algun temps vam iniciar un treball sistemàtic en el territori de l'actual Cerdanya, en col·laboració amb altres equips, amb l'objectiu d'estudiar diacrònicament l'organització territorial de les comunitats cerdanes, analitzant els canvis en les pautes d'explotació i ocupació des de la prehistòria fins a la tardoantiguitat, i poder així identificar els moments més rellevants i els processos de canvi¹. Sabem que la comarca actual no pot identificar-se per si sola amb l'antiga àrea ceretana, però sí que sembla tractar-se d'una de les seves zones centrals, i per tant una àrea de mostreig prou fiable.

Ens centrarem en les dades arqueològiques conegudes, procedents no només de les excavacions de jaciments significatius (com Llúvia, Llo, Enveig, El Castellot de Bolvir), sinó també de les prospeccions superficials. En molts casos això no ens permet establir una cronologia precisa, de manera que hem optat per analitzar les pautes de poblament a par-

¹ Un estat de la qüestió a Mercadal-Olesti, 2001 i en premsa. Cal destacar per exemple els treballs pioners de P. Campmajó i Ch. Rendu a l'Alta Cerdanya (veure per exemple, Campmajó-Rendu, 2000 i Rendu, 2003).

tir de tres grans blocs cronològics: precedents (neolític, edat del bronze), període ceretà (edat del ferro), i període romà-republicà (s. II-I a.C.).

Pensem que només sobre aquesta base cronològica fiable, a partir de la identificació de les diverses pautes de poblament i de producció, és possible identificar les característiques culturals dels ceretans i analitzar la seva afinitat amb les comunitats ibèriques litorals. En aquesta comunicació intentarem establir les bases d'aquest tipus de treball, ponderant el veritable abast de la iberització cultural que reflecteix el registre arqueològic i epigràfic.

ELS PRECEDENTS

Segurament cal cercar ja al neolític antic —i amb seguretat al mitjà— l'origen del que serà un model agroramader mixt d'explotació del territori que podem considerar força característic de l'àrea cerdana, tal i com han permès documentar tant els estudis pol·línics i antracològics com l'estudi espacial dels jaciments (Rendu i altres, 1995, 1996 i 2003; Mercadal i altres, 1995; Mercadal, 1998). Es tracta d'un model basat en la transhumància vertical estacional, amb colonització i deforestació de les terres baixes —la plana pròpiament dita—, i ocupació de l'alta muntanya. És a dir, pujada dels ramats a les pastures d'alçada durant l'estiu —mentre es conreen cereals i farratges a les planes—, i baixada dels ramats a l'hivern, mentre s'aprofiten els excedents agrícoles. Aquest model sembla que perdurarà durant l'edat del bronze, mostrant una forta continuïtat tant en les formes de poblament com de producció.

Sembla possible identificar alguns indicis de canvi a finals del període, en una fase que abastaria el bronze final i la primera edat del ferro, fins a entorn del s. VI a.C. Durant aquesta fase els establiments van omplint poc a poc tot el territori cerdà (fig. 1), de manera que trobem jaciments situats sobretot a la muntanya mitjana (Dorres, Angostrina, Targasona, Odelló i Vià, Olopte, Músser), però també al bell mig de la plana (El Pedró de Sanavastre, Talló), als turons (el puig del castell de Llúvia, Lo Lladre a Llo) o als costers (La Colomina de Bolvir, el Pi del Castellar d'Urtx).

Un altre indicatiu de canvi és la influència dels «Camps d'Urnes» en terres cerdanes, encara força desconeguda. Els materials considerats d'influència externa són quantitativament pobres si els comparem amb els de les contrades costaneres o de l'interior català, per bé que hom els troba repartits pel territori, molts d'ells en llocs ja ocupats amb anterioritat. Només l'assentament de Lo Lladre (Llo) mostra un volum de material prou important, atesa la continuïtat i sistemàtica de la investi-

gació feta en un indret ocupat entre el neolític i l'època iberoromana (Campmajó 1983). En conseqüència, els aports ètnics i culturals dels CU semblen haver estat poc importants al Pirineu, potser per la impossibilitat de desenvolupar una agricultura cerealística com a les planes litorals (Ruiz Zapatero, 1995).

Pel que fa al context material, a partir del s. VIII començarien a aparèixer les barroques decoracions ceràmiques inspirades en un substrat anterior (cordons digitats i incisos, grans incisions, espines de peix...), les quals han estat emprades per caracteritzar la cultura indígena al llarg de gairebé un mil·lenni. Es tracta de la denominada «decoració cerdana» (amb un inici vers el s. VIII a.C. i un màxim apogeu entre els s. VII-V a.C.), que si bé no resulta exclusiva d'aquesta contrada pirinenca, ens és útil per distingir la cultura material ceretana de la d'altres llocs per a moments més tardans.

En resum, a les portes del que serà el període d'influència colonial (fenícia i grega) a la resta del territori català i de la Mediterrània occidental, el poble ceretà sembla caracteritzar-se per un cert immobilisme estructural. Així, la cultura cerdana de la segona edat del ferro resultaria ser el producte d'una base indígena primigènia sobre la que haurien incidit els elements, les idees i potser també les poblacions arribades durant el calcolític i l'edat del bronze, però en la qual el producte final continua tenint un caràcter marcadament local.

EL MODEL CERETÀ

A partir del s. VI a.C., si seguim una cronologia convencional per situar l'eclosió de les societats ibèriques del Nordest peninsular, caldria començar a definir aquestes comunitats com a «ceretanes», si bé no tenim elements clars que permetin marcar una inflexió en la seva evolució. Precisament la forta continuïtat que mostren alguns establiments, les estratègies productives particulars i finalment la cultura material no permeten distingir el moment de canvi que en altres contrades correspon a la iberització.

En altres paraules, si definim *iberització* com el procés de territorialització i increment de la complexitat social experimentat per les comunitats indígenes en interacció amb les poblacions foranes (fenícies i gregues) a partir del s. VII-VI a.C. i fins al s. III-II a.C., moment en què entraria en joc el poder romà, cal precisar que probablement res d'això va tenir lloc a Cerdanya des d'un punt de vista estricte, atès els pocs canvis observats en l'estructura territorial i social. I fins i tot creiem que l'escassetat de material d'importació reflectida en els estrats datables

d'aquest moment fa pensar en una conjuntura marcada per contactes comercials molt reduïts, malgrat que hi hagi qui ha defensat un interès de les potències colonitzadores pel mineral metal·lúrgic del Pirineu (Ruiz de Arbulo, 1994). La diferència amb altres comarques de l'interior català més o menys properes —Solsonès, baix Berguedà, Bages (Asensio i altres, 2001)— és ben evident.

Les fonts literàries i els ceretans

Pot semblar reiteratiu tornar a les fonts clàssiques, però creiem que ens aporten dades valuoses sobre la filiació i la situació del poble ceretà. Les fonts que poden fer referència als ceretans abans de la conquesta romana són Aviè, Esteve de Bizanci i Sil·li Itàlic, si bé tots ells escriuen en èpoques molt posteriors².

Aviè ens indica inicialment com els ibers estenen llur jurisdicció fins al cim del Pirineu (*Ora Maritima* vs. 472-473). Més endavant, després de parlar de la costa empordanesa, es refereix als ceretans (versos 549-552), comentant com la regió que s'allunya de la costa abans l'ocuparen tota els ceretes i els rudes ausoceretes, mentre que ara, sota un mateix nom, són un poble ibèric. D'Aviè sembla dependre's que en un moment inicial es distingien els ibers dels ceretes i ausoceretes, mentre que posteriorment (bé el present d'Aviè, o bé el de les seves fonts més recents) serien ja un poble ibèric. La menció a un poble ausoceretà, un nou *hapax*, podria ser indicatiu d'una fase antiga en l'etnogènesi ceretana i ausetana, en la qual aquestes comunitats pirinenques i prepirinenques no estarien encara del tot definides.

Problemàtic és també el cas d'Esteve de Bizanci, autor que dedica un passatge als ceretans (*Ethnica*, 185, 5-6), que si bé no es pot atribuir explícitament a Hecateu, sembla que es correspon a informació antiga. Es desprén, de nou, una diferenciació entre ceretans i ibers, amb els quals els fa limitar. La menció a una *polis* dels ceretans, *Brachyle*, podria indicar l'existència d'un veritable centre polític, que sovint s'ha identificat amb Llúvia. Val a dir que l'etimologia de *Brachyle* ens porta a un topònim d'origen grec, element en principi sorprenent.

Pel que fa a Sil·li Itàlic (3, 357), aquest esmenta els ceretans com a col·laboradors de les tropes d'Anníbal, juntament amb els bascons, del que es conclou la seva forta entitat ja en aquest moment. L'obra d'aquest autor es considera força erudita, interessada pels fets mítics i mar-

² Un tractament més ampli de les fonts literàries a Olesti 1993, i Mercadal-Olesti en premsa.

cada per un caràcter força èpic i glorificador de l'actuació romana (Mayer, 1984). Com han destacat alguns autors (Olesti, 1993, Rico, 1997: 62) la menció de Sil·li al suport dels ceretans envers Anníbal explicaria perquè no apareixen a Livi i Polibi, que per contra esmenten alguns dels pobles que s'hi oposen. La referència, encara que poètica, als *castra ceretans*, podria ser un indicatiu del control ceretà d'aquest pas pirinenc, i en tot cas fa palesa l'existència estratègica d'aquesta via transpirinenca, que amb força probabilitat va utilitzar una part de les tropes d'Anníbal. Aquest és també l'únic testimoni d'un fenomen més ampli, el del mercenariat, que els ceretans pogueren haver practicat també més tard.

Si passem a les fonts posteriors, que ens donen informació ja datable en època romana, sembla confirmar-se la notable àrea d'influència del poble ceretà. Destaca en primer lloc Estrabó (*Geog.* 3, 4, 11), pel qual les valls centrals pirinenques són força habitables i la major part d'elles són ocupades pels ceretans, d'estirp ibèrica (raça, tribu), entre els quals es produeixen excel·lents pernils.

També és d'interès la informació que ens transmet Plini (*HN*, 3, 22), que sabem utilitzà fonts administratives oficials per redactar aquest treball. Localitza els ceretans al Pirineu, a l'oest dels ausetans, i diu que més enllà d'aquests es troben els bascons, recuperant de nou la imatge donada per Sil·li Itàlic. Després afegeix que els ceretans disfrutaven del dret llatí i els defineix amb dos epítets, Julians i Augustans, que per alguns autors podrien indicar dues fases diferents de promoció jurídica.

Ptolomeu ubica els ceretans a l'interior, entre els ilergetes i els ausetans, i menciona la seva ciutat de *Iulia Lybica* (*Geographya*, 2, 6, 68).

Finalment, tenim la coneguda menció de Marcial, *Ep.* 13, 54 i de l'*Edictum de pretiis* (4,1,8) als notables pernils ceretans.

D'aquest conjunt de fonts es desprenen bàsicament dos elements: en primer lloc, la iberització dels ceretans sembla tardana, perquè els autors que recullen les mencions més antigues (Aviè, Esteve de Bizanci), distingeixen un primer moment ceretà d'un segon on es poden assimilar a un poble iber més. Quan Estrabó els qualifica d'estirp ibèrica, tant podria referir-se a una iberització tardana, com a la seva ubicació en el vessant iber pirinenc, és a dir, el vessant d'Hispania enfront del vessant de la Gal·lia.

En segon lloc, la seva àrea territorial sembla depassar clarament l'actual Cerdanya i el seu límit s'estableix per l'Oest amb els bascons, també possiblement els iacetans, pel Sud amb ilergetes i per l'Est amb els ausetans. Aquesta ubicació hauria pogut perdurar en el temps, si tenim en compte que tant a les fonts islàmiques com a la mateixa Chanson de

Roland se'ls esmenta a l'àrea aragonesa (Rico 1997: 92). De tota manera, no hem d'oblidar que aquesta ubicació pertany ja a una fase molt transformada per l'intervenció romana.

Finalment, encara que en una cronologia pròpiament romana, sembla que la producció de pernils ceretans fou prou important en època augustal i altimperial com per pensar que aquest tipus de producció ramadera deuria formar part d'una estratègia econòmica ben consolidada, adient amb la vocació agropastoral d'aquestes comunitats.

Pautes de poblament i models econòmics

La manca d'excavacions sistemàtiques, la dependència en bona part de jaciments en superfície i finalment la forta continuïtat en la cultura material ceretana entre els s. VI-II a.C., fa molt difícil contrastar aquestes dades procedents de les fonts amb les de l'arqueologia. No només no podem diferenciar fàcilment fases de canvi al llarg del període ceretà, sinó que fins i tot sovint resulta difícil aïllar-lo de l'anterior i del posterior, degut a la manca d'importacions. Tanmateix, tenim prou indicis com per proposar algunes indicacions de caire general (fig. 1).

Així, si bé no podem descartar que alguns dels jaciments anteriors perdurin en aquesta fase, els únics que han mostrat una ocupació d'aquest moment són Llúvia (cal Doctor), Sant Feliu de Llo, la muntanya d'Enveig, el tossal de Baltarga i finalment les recents troballes d'Angostrina. Sembla significatiu que tres d'aquests jaciments estiguin ubicats en turons estratègics controlant el pas del Segre, i si bé Llúvia i Llo ja presentaven una ocupació anterior, Baltarga sembla de nova planta. Ens trobem amb assentaments que comencen a poblar la plana i efectuar un control més directe sobre aquesta i els seus accessos. Entre ells destaca ja el paper de Llúvia, que creiem jugaria ja el paper de nucli central del territori confirmat durant l'ocupació romana posterior.

Pel que fa al model d'explotació econòmica, sembla ara combinar-se un conreu cerealístic amb la ramaderia d'ovicaprins i suïds —i, en menor grau, de bòvids—, tot aprofitant les terres fèrtils de la plana i les pastures de mitja muntanya, en el model de transhumància vertical ja conegut des del neolític final. Els resultats dels treballs fets a la muntanya d'Enveig, on s'han identificat nivells de s. IV a.C., és a dir ceretans, en cabanes de pastor d'una àmplia cronologia, mostren la llarga continuïtat del model agroramader. En aquest sentit és també significativa la localització en alguns jaciments (Llo, Castell de Llúvia, El Castellot de Bolvir) de molins barquiformes de tradició ibèrica, que denoten un augment de la producció i transformació dels cereals.

Una font important d'ingressos per a les comunitats ceretanes també podria provenir del cobrament de drets sobre els passos transpirinencs que controlaven, en especial de la via Segre-Tet. Aquest control, que es desprén d'informacions ja de l'època de la conquesta romana, ha estat testimoniats en part per la recent troballa al coll de Baltarga d'un lot de monedes antigues, malauradament fora de context arqueològic, on s'han identificat dues imitacions gal·les de dracmes emporitanes, així com la troballa al puig del Castell de Llívia d'una dracma emporitana de finals de s. III a.C. Aquestes monedes contrasten amb l'escassa arribada d'importacions anfòriques o ceràmiques a la comarca, fet que no té perquè ser contradictori: precisament el notable aïllament d'aquestes comunitats es manifestaria en el pagament d'uns drets de pas, model d'intercanvi força allunyat del comerç ja força estès en altres comunitats indígenes del Nordest.

En resum, doncs, el model ceretà presenta algunes novetats respecte al període anterior, com són l'arribada de materials forans de tradició ibèrica i colonial —escassos però significatius— i una concentració del poblament en centres ubicats estratègicament al llarg del Segre, en punts dominants que semblen documentar un control més ambiciós de la plana cerdana.

ELS CERETANS A PARTIR DEL CONTACTE AMB ROMA

Les fonts literàries

Un cop la segona guerra púnica ha acabat i els romans mantenen l'ocupació de la Península, els ceretans desapareixen de les fonts literàries i no semblen participar dels moviments de revolta que es desencadenen sobretot a partir del 197 a.C. Això es podria deure en part a l'escàs interès que en aquest moment tenen els Pirineus per als ocupants romans, molt més interessats en la progressió a la vall de l'Ebre.

Aquesta situació canvià el 123 a.C. arrel de la conquesta romana del sud de la Gàl·lia, la Transalpina, quan els Pirineus deixaren de ser el límit septentrional dels territoris ocupats a Hispània per esdevenir el nexa d'unió entre ambdues províncies. La Cerdanya esdevingué aleshores via de pas transpirinenca, però sobretot es convertia en l'accés més ràpid entre l'estratègica *Narbo* i *Ilerda*, veritable porta de la vall de l'Ebre. De fet, els esdeveniments bèl·lics del s. I a.C. coincideixen en fer d'*Ilerda* un centre operatiu de gran interès estratègic, que no podem aïllar del propi paper estratègic dels passos pirinencs.

Tot i que cal esperar l'any 39 aC per tenir mencions explícites del contacte de Roma amb els ceretans (ens referim a la notable revolta

ceretana recollida per Dió Casi, *Hist. Rom.* 48, 7), les fonts d'època republicana es refereixen sovint als territoris pirinencs orientals, mencions que en bona lògica podem atribuir a les comunitats ceretanes.

És el cas de l'arribada de Sertori a la Península l'any 83 a.C., ben descrita per Plutarc (*Sertori*, 6, 5), i que sovint s'ha relacionat amb la Cerdanya. Sertori, apressat per ocupar ràpidament Hispània, hi accedeix per via terrestre, s'ha d'enfrontar a les tempestes i nevades terribles que troba en aquelles regions muntanyenques, i topa amb els indígenes, *barbaroi*, que li barren el pas. Sertori, tot i les queixes del seu sèquit, es veié obligat a pagar drets de pas per poder superar aquests passos muntanyencs, els Pirineus en bona lògica, amb l'objectiu de guanyar temps³.

Posteriorment, l'any 81 a.C., de nou Plutarc (*Sertori* 6) es refereix als Pirineus. Ens indica com Juli Livi Salinator, amb 6000 infants, rebé l'ordre de Sertori de tancar els passos pirinencs davant l'avenç de les tropes Sul·lanes, comandades per Gaius Annius. Aquest, veient que la posició de Juli era inexpugnable, degué quedar-se al peu de la muntanya. Però aleshores la traïció d'un tal Calpurni, de sobrenom «Lanari», que assassinà Livi, obligà a les seves tropes a abandonar «les altures dels Pirineus», i Gaius Annius eliminà els obstacles i entrà a Citerior (Plutarc, *Sertori* 7, 1-3). El paper de Livi fortificant els passos pirenaics degué ser important, i això ha dut alguns autors, com J. Pons, a proposar entre les seves actuacions la fundació de Llúvia, que hauria prés el seu propi nom (Pons 1994). També segons alguns autors les actuacions de l'any 78 a.C. de L. Manli pogueren afectar aquestes àrees (Cèsar, *B.G.* 3, 20). L'arribada de Pompeu el 77 a.C. suposà probablement el control dels passos pirinencs (Sal·lusti 2, 98), si bé el control de Sertori de les zones prepirinencs fa difícil pensar en un control efectiu d'aquestes almenys en aquest moment. Per contra, acabada la guerra, el paper de Pompeu degué ser important. Així ho dona a entendre, per exemple, tota la seva actuació en el Pirineu Axial, amb la fundació —o «refundació» sobre un nucli indígena precedent— dels centres de *Pompaelo* i *Lugdunum Convenarum* (Rico 1997).

Posteriorment, l'any 49 a.C., un cop iniciada la guerra civil, Pompeu feu fortificar a L. Afrani els passos del Pirineu amb diverses guarnicions (*saltus Pyraneos occupari iubet qui eo tempore ab L. Afranio legato prae-*

³ La descripció de Plutarc, així com l'existència a la Cerdanya de jaciments preromans situats en punts estratègics per al control d'aquesta via —recordem per exemple les imitacions de dracmes emporitanes localitzades recentment a Baltarga, o a la mateixa Llúvia, en una posició estratègica a l'entrada de la vall cerdana— fan pensar en una possible ubicació d'aquests fets en territori ceretà.

sidiis tenebantur — Cèsar, *B.C.* 1, 37, 1). Aquestes guarnicions situades als colls (*saltus*) foren foragitades per C. Fabi, llegat de Cèsar, qui venint des de Narbona anà a trobar les tropes Sertorianes de nou a Ilerda (Cèsar, *B.C.*, 1, 37, 3). El pas per la Cerdanya, i per tant la ubicació d'aquestes guarnicions en aquesta comarca, sembla clar, més encara quan pocs dies després és Cèsar qui arriba a *Ilerda* només amb una petita guàrdia personal de 900 cavallers (Cèsar, *B.C.* 1, 41). Tots aquests esdeveniments mostren la importància estratègica (més militar que no pas econòmica) de la via *Narbo-Cerdanya-Ilerda*, i del paper d'aquesta darrera ciutat en l'estructura territorial d'època republicana, on esdevé un centre encunyador de moneda de plata.

En aquest sentit, hem de considerar en bona part la via del Segre —i per tant, la de la Cerdanya— com un corredor controlat des d'*Ilerda*, fet que podria explicar la relació estreta entre lacetans i ilergets que apareix a les fonts, i el paper de centre territorial que *Ilerda* sembla haver jugat en època republicana.

També les fonts concideixen en destacar l'important paper que la ramaderia tingué entre els ceretans, en especial els suïds (Estrabó 3, 4; Marcial, *Ep.* 13, 54; l'*Edictum de Pretiis* (4, 1, 8)). Ha passat desapercibuda, però, una notícia indirecta que creiem significativa. Com hem vist, Plutarc (Sertori, 7, 1-3), descrivint els fets de l'any 81 a.C., comenta com un personatge anomenat Calpurni, de sobrenom «*Lanarius*», és a dir, un comerciant o tractant de llana, va assassinar el comandant romà. La presència d'un tractant de llana en aquesta zona pirinenca (si no a la Cerdanya, sí en un territori similar), ens indica l'interès incipient dels comerciants romans per aquestes produccions i no podem deixar de relacionar-ho amb l'increment de la ramaderia ovina que semblen confirmar els darrers estudis arqueològics.

Finalment, el procés de control del territori ceretà culmina l'any 39 a.C., quan Domici Calví, un dels antics lloctinents de Cèsar i personatge d'una forta transcendència en la vertebració postcesariana dels territoris catalans, sotmeté una important revolta dels *ceretans* (Dió Casí, *Hist. Rom.*, 48, 7). Aquesta notícia està també documentada indirectament per Vel·lei Patercle (*Hist. Rom.*, 2, 78, 3), i per l'existència d'una moneda commemorativa de la victòria de Domici Calví encunyada a *Osca* (Villaronga 1979). No sabem, però, si es tracta d'una revolta general o només dels sectors més occidentals d'aquest poble, com podria fer pensar la ubicació d'aquesta seca.

El fet ha estat interpretat de manera diversa, en ser relacionat tant amb la política octaviana de control de les àrees muntanyenques marginals —que podria, fins i tot, incloure una hipotètica segona revolta cere-

tana l'any 25 aC⁴—, com amb els esdeveniments bèl·lics mantinguts amb els fills de Pompeu, que mantingueren a la zona prepirinenca (lacetans, *convenae*) un important suport clientelar⁵. En qualsevol cas, a partir d'aquest moment la integració dels territoris ceretans al sistema romà no presenta ja cap tipus de problema, i les dades d'Estrabó i Plini demostren la difusió en aquest poble del dret llatí, i la probable municipalització de Llúvia al llarg del s. I.

Una iberització tardorepublicana? Els canvis a partir del s. II-I a.C.

De l'estudi de les fonts literàries sembla despendre's que a partir de la fi del s. II a.C., i especialment a partir del I a.C., el Pirineu Oriental ha quedat ja fortament vinculat a les àrees de plana, i per tant a la presència romana, i difícilment podem pensar en zones aïllades o «de refugi». Aleshores, les comunitats identificades en àrees com la Cerdanya responen, com s'ha dit, a un món ceretà encara aïllat o cal tenir en compte la forta presència romana suggerida per les fonts? Les referències documentals de què disposem avui per respondre a aquesta pregunta es redueixen a tres tipus de registre: l'arqueològic, el numismàtic i l'epigràfic.

A. Pautes de poblament

A la Cerdanya, a partir del s. II-I a.C. sembla experimentar-se un increment del poblament, amb una ocupació força més intensa de la plana (fig. 1). Es tracta d'un canvi profund, que en certa mesura fa pensar en un trencament del model anterior. Podem distingir quatre grups d'establiments situables cronològicament entre el s. II a.C. i les darreres dècades del s. I a.C.:

A. Els hàbitats:

- A1. Establiments preexistents, enturonats, amb pervivència en aquest moment (Lo Lladre, castell de Llúvia, Pi del Castellar, Baltarga). Localitzats a l'entrada de les valls o al mig de la plana, articulats en relació al curs del Segre, en un punt de pas.

⁴ Es tracta de la referència literària als enfrontaments de Messala Corví a l'àrea de l'*Atax*, l'Aude, i que podria haver afectat la Cerdanya (Padró-Piedrafita, 1987).

⁵ De fet, si recordem el limitat corpus monetari de la Cerdanya, no deixa de ser sorprenent la troballa a Baltarga d'una moneda a nom de Cn. Mag. Imp. 46-45 aC; RRC 471/1, emissió militar, així com un denari de Petillius Capitolinus, 43 a.C., RRC 487/1, que podrien ser indicatius de la inestabilitat del moment.

- A2. Establiments de nova planta, enturonats (el Castellot, Puig de Saneja i Galliçà), que també tancarien passos estratègics.
- A3. Establiments de nova planta, al pla o als costers (la Colomina de Bolvir, la Colomina d'Urtx, cementiri d'Age, Talló, el Roc d'Esperança i mas de Santes Creus (Alp), els Tarters (Ger), sense aparent funció de control territorial.
- A4. Establiments en alçada, vinculats a activitats ramaderes (muntanya d'Enveig).

B. Altres conjunts:

- B1. Els gravats rupestres (Osseja, Er, Guils de Cerdanya, Bolvir...).
- B2. Les ocupacions en cova o abric (Fou de Bor, pic de Bena).

D'aquestes pautes territorials val la pena destacar-ne alguns elements. En primer lloc, l'excepcionalitat del «Castellot», un assentament tancat per una ample mur segurament defensiu, amb àmbits distribuïts aparentment de forma radial —on es constata una llar, un muret i la preparació d'un sòl— i una economia integrada per una agricultura més desenvolupada, una ramaderia de grans mamífers i altres activitats com la tèxtil (Mercadal i Olesti, 1992; Nadal, 1994). El que també resulta interessant del conjunt és el fet de tenir una proporció de material a torn superior a la localitzada en assentaments d'alçada i una ceràmica feta a mà força més acurada on la decoració cerdana sembla haver desaparegut (Campmajó, 1991). Aquest conjunt resulta únic ara per ara, atès que normalment trobem jaciments sobrerrepresentats per una ceràmica de tradició indígena, o bé altres als quals el material dominant ja és clarament romà. La cronologia de l'ocupació, encara no prou definida, es situaria entre finals del s. II a.C. i el darrer terç del s. I a.C., essent determinada pel conjunt de *kálathoi*, les ceràmiques oxidades i grises de la costa catalana (pàteres, bicònics, una gerra i un possible *oinochoe*), àmfora ibèrica i itàlica, un fragment de campaniana B i un d'àmfora Dressel 1C —aquests dos darrers recollits en superfície (Mercadal i altres, 1995).

La peculiaritat i la situació de l'establiment —més aviat un *castellum* que no pas un *oppidum*, si volem utilitzar la terminologia llatina— permet plantejar que es tracti d'un recinte ocupat per a una funció específica i durant un curt període, fet que lligaria amb les referències a les fortificacions i les guarnicions dels pasos pirinencs que ens esmenten les

fonts⁶. La seva ocupació per poblacions iberitzades o ibèriques permetria pensar en tropes d'*auxilia*, bé locals, o bé d'àrees properes. En aquest sentit, sembla significatiu que la fauna localitzada al Castellot sigui en gran part el cavall, amb diversos individus documentats, força sorprenent en aquest context i que de nou podria fer pensar en un caire militar. En qualsevol cas, la limitada intervenció arqueològica realitzada no permet en cap cas descartar altres possibilitats, com la de que es tracti d'un veritable hàbitat de plana, amb una àrea de producció agrícola al voltant, el qual tindria una posició estratègica inherent a les formes de vida dels ceretans.

En segon lloc destaca el jaciment del Roc d'Esperança, que malgrat la discontinuïtat i migradesa de les actuacions dutes a terme, oferí uns resultats força rellevants (Mercadal i Aliaga, 1993). L'estructura de l'assentament, en pla i reticulada, resulta ben diferent de la de períodes anteriors. D'altra banda, es tracta d'un lloc llargament ocupat a partir d'aquest moment (s. I-V d.C., com a mínim). El paral·lelisme amb les primeres ocupacions de Llúvia —a nivell constructiu i de material ceràmic— sembla ben establert.

Pel que fa a Llúvia, sembla haver estat ocupada al llarg d'aquest període (s. II-I a.C.) encara sota pautes indígenes, com indiquen les excavacions de J. Padró (1999), i només vers el darrer terç del s. I a.C. s'hi detecten novetats constructives que podem considerar forànies. Alguns materials a mà demostren la continuïtat del món ceretà (per exemple una imitació de campaniana realitzada en ceràmica a mà bruniada, típica de l'edat del ferro). En aquest sentit, és interessant destacar també el resultat de les excavacions a l'Hort de la Rectoria de Llúvia, on ha estat documentat un notable conjunt de sitges de s. II-I a.C.

Finalment, també a Llo es detecten canvis significatius com l'existència, en la seva darrera fase, d'un taller metal·lúrgic dedicat a la transformació del ferro proper, i que documenta per primera vegada a la comarca l'explotació d'aquest recurs mineral, sens dubte important en l'àrea pirinenca (Gassiot i altres en premsa). També es detecten al jaciment murs de pedra seca i alguns elements de cultura material, com un cap de cavall en terra cuita, força innovadors.

⁶ Podriem aquí establir un paral·lelisme amb el jaciment del «Serrat dels Tres Hereus», a Casseres (Berguedà), per tant justament a l'altra banda del Cadí, un establiment de filiació indígena de s. I a.C., amb una forta presència de material metàl·lic i armament que ha portat a qualificar-lo de possible establiment militar (Grau i Rodrigo, 1998).

B. Sistema productiu i transformació del paisatge

Pel que fa a les poques dades econòmiques de què hom disposa, cal remarcar un probable increment de la producció cerealística. Aquest fenomen estaria constatat en l'aparició de sitges en hàbitats a l'aire lliure de plana, sitges fins aquell moment només documentades en cova. Així, a Bolvir es posà al descobert una sitja de dimensions rellevants (3 m d'altura x 2 m de diàmetre) a l'interior del poblat del Castellot, fet que implicaria una agricultura cerealística més o menys important en un entorn força immediat, per bé que al llarg del neolític i de l'edat del bronze aquesta ja estigui documentada (Alonso, 1995). Un segon exemple de sitges a la plana el tenim al carrer dels Forns de Llívía, on J. Padró detectà un camp d'aquestes amb material indígena i alguna campaniana, el qual podria estar relacionat amb el veí poblat de fons de cabanes de cal Doctor (Padró, 1999), i com a tercer exemple el més recent conjunt localitzat a l'Hort de la Rectoria ja citat. En segon lloc, aquest creixement en la producció agrícola es veu reforçat per la presència de molins de tradició ibèrica apareguts tant al Castellot, com en altres indrets (castell de Llívía, Dorres).

En relació a la ramaderia, i si bé sembla clar que el paper dels bovins fou molt important entre aquests grups pirinencs (sobretot si els comparem amb grups contemporanis de la costa o de l'interior de Catalunya), tanmateix ara es documenta una reducció de la seva presència (Nadal 1994). Té també un paper important el cavall, encara que sempre en unes proporcions més baixes que el taxó dominant. La gran novetat és l'increment del percentatge d'ovins i de porc, que puja molt, a la vegada que l'espectre es diversifica (pollastre, cérvol, etc.), documentat a Llo i al Roc d'Esperança. Aquest increment, a partir del s. II aC, del percentatge d'òvids respecte al de bòvids —i en els casos que ha estat possible d'identificar el percentatge de les ovelles sobre el de cabres— és interessant perquè podríem relacionar-lo d'una banda amb l'interès que Roma mostra per les produccions hispanes de llana (*sagum*), reclamades sovint com a tribut, i per una altra amb el fet que l'ovella és un tipus de ramat més combinable amb la producció agrícola. No podem oblidar tampoc, i potser no causalment, la presència a l'àrea pirinenca d'un *Lanarius* l'any 81 a.C., que podria haver-se dedicat al comerç d'aquest producte.

Pel que fa al creixement de la presència del porc, fins i tot superior a la dels bòvids, val a dir que aquest fenomen està confirmat per les fonts literàries (no oblidem Estrabó, qui ja ens esmenta els pernills ceretans a finals del s. I a.C.). És tractaria d'una producció que s'incrementa pel contacte amb Roma, ara clarament orientada al mercat. Cal que ens

preguntem, però, si això suposaria un veritable canvi en el patró econòmic general, atesa la poca informació de què disposem encara.

Com a valuosa dada complementària tenim constatada una continuïtat d'ocupació de la part baixa de la muntanya d'Enveig (vers 1.900 m) al s. I a.C. S'observa una reduïda activitat pastorívola a l'alta muntanya i, per contra, un assentament continuat al piemont i la plana, a diferència del que hauria esdevingut al llarg de la prehistòria i també a partir de la baixa edat mitjana —ocupació dels plans alts i la muntanya mitjana. El paisatge de pi roig, avet i caducifolis es substituït ara per pi roig i espècies landícoles (Davasse i altres, 1997). És a dir, sembla documentar-se una menor intervenció antròpica a l'alta muntanya, que coincidiria amb una menor presència dels ramats en aquestes àrees elevades, potser deguda a la reducció del percentatge de bovins.

En resum, sembla que una ocupació més intensiva i efectiva de la plana estaria relacionat amb un major control d'aquesta —potser originat ja en un moment immediatament anterior— sota nous paràmetres territorials i una explotació dels recursos més diversificada, que sens dubte tindria continuïtat amb la plena romanització de la contrada. La reducció de l'activitat ramadera en alta muntanya i l'explotació de recursos com el ferro podrien ser uns bons indicis d'aquests canvis.

C. Les troballes monetàries

Tot i tractar-se d'un conjunt monetari reduït, cal destacar la troballa de diverses peces iberoromanes a la comarca, que juntament amb les republicanes i les anteriors dracmes d'imitació permeten identificar una fase de contactes important. Així, a Baltarga s'han localitzat bronzes de la seca de *Baitolo*, *Lauro*, *Oskumken*, *Kelse*, *Ieso* i un denari de *Bolskan*, peces de finals de s. II o ja plenament de s. I a.C. A Gal·liça, un punt estratègic de control sobre el pas del Segre, s'han localitzat peces de la seca d'*Illirta*, també documentada a Pedra. A més, són conegudes les troballes d'asos ibèrics a indrets com Vilallobent o Age, que han permès identificar peces de les seques de *Neronken* (Narbona).

Pel que fa a les romanes republicanes, destaquen les troballes de Baltarga, amb un denari folrat de M. Tulli, 120 a.C. RRC 280/1, i del pic de Bena, amb un denari datable del 105 a.C. També a Baltarga s'ha localitzat una moneda a nom de Cn. Mag. Imp. 46-45 a.C.; RRC 471/1, emissió militar, així com un denari de Petillius Capitolinus, 43 a.C., RRC 487/1.

Tot aquest conjunt monetari sembla indicar la importància del període que va del darrer terç del s. II a.C. fins a mitjan s. I a.C., precisament en coincidència amb la fase d'iberització de la comarca i amb el nou

paper dels Pirineus com a eix interprovincial. Tant les monedes republicanes com els asos ibèrics pertanyen a un conjunt monetari homogeni, característic del territori català en aquest moment. La seva identificació també a la Cerdanya ens fa pensar en una regió molt més integrada i unida a la resta de territoris de plana i costa del que sovint s'havia pensat i defensat.

D. Els gravats rupestres

Els treballs desenvolupats per P. Campmajó des de la dècada dels anys 80 han permès identificar un conjunt d'inscripcions rupestres ibèriques a la Cerdanya veritablement excepcional (Campmajó 1996) (fig. 2). És tracta de plaques d'esquistos allisades per l'erosió natural on es gravaren textos d'extensió i factura molt variable, amb una forta relació formal —tipus d'escriptura— i de contingut —antropònims— amb diversos llocs costers de la Catalunya Sud i Nord, així com del País Valencià (Panosa 1995). Pel que fa a la cronologia dels conjunts, aquesta s'estableix entre la fi del s. III i el s. I a.C., per bé que la majoria més aviat cal situar-los ja entrat el s. II a.C. Aquest conjunt epigràfic s'ha de completar amb tres grafitos ibèrics sobre ceràmica —possibles marques de propietat: un *olpes* de Llo, un càlat de Bolvir (Aliaga, Campillo i Untermann, 1994), i un fragment informe d'Alp, tots tres jaciments importants d'aquesta darrera fase. La contradicció aparent entre un notable conjunt epigràfic (ubicat sovint en indrets de difícil accés, i no precisament en zones freqüentades per vies comercials), i un escàs conjunt de materials ibèrics, ha estat posada de relleu per diversos investigadors (Campmajó 1996, Panosa 1995).

CONCLUSIONS

Ara per ara, cal limitar les nostres conclusions a l'arqueologia i als resultats de l'estudi de les formes d'ocupació i explotació territorial ceretanes dels s. VI-I a.C., sense anar gaire lluny en el terreny ètnic i lingüístic, pels quals creiem ens manquen massa dades:

- La iberització en la cultura material a la comarca és tardana. Només a partir del s. II a.C. —i fins i tot de les seves darreries—, es detecta una iberització notable amb elements com la diversa ceràmica a torn, el cap de cavall en terracota de Llo, molins amb apèndixos laterals, etc., resultat del contacte amb comunitats més iberitzades i sens dubte ja molt lligades a la presència romana.
- A partir també d'aquest moment hi ha una evident transformació, que no trencament, de les pautes territorials i econòmiques de les comunitats cerdanes. Aquesta es detecta en l'aparició d'establi-

ments de nova planta, una aparent jerarquització dels assentaments i l'interés pel control de les vies de comunicació, mentre que a nivell productiu es reflexa en una explotació del recursos agrícoles de la plana més intensiva, coordinada amb una reorientació de les estratègies ramaderes.

- Aquests canvis semblen estar relacionats amb els fenòmens polítics i militars que afectaren la carena pirinenca a partir de finals de s. II a.C., i en especial a partir de l'inici de les guerres civils romanes, que tant en la seva fase sertoriana com després en època pompeiana i cesariana tingueren en el Pirineu Oriental un teatre d'operacions important. Això culminarà, en època d'August, amb la fundació de *Iulia Lybica* sobre un establiment ceretà preexistent. En aquesta fase, és lògic pensar en una aportació poblacional forana (tropes auxiliars, forces romanes) potencialment significativa, que es fixaria al lloc, i on potser caldria buscar el motor de la iberització reflectida en el registre arqueològic i epigràfic.
- El fet que no hi hagi en cap cas un trencament porta a pensar també en fenòmens de re-assentament de les poblacions locals i en una forta integració dels elements nous; és a dir, en un fenomen no traumàtic, lent, que explicaria la pervivència durant un cert temps de les formes antigues (Llo, Colomina de Bolvir) tot convivint amb les noves (El Castellot), i el manteniment del paper central de Llúvia.

Potser el marc on es produí aquest reassentament, certament selectiu, podria estar lligat al mercenariat i als *auxilia*, un fenomen ben documentat per les fonts literàries de l'època i que creiem poc valorat pels historiadors. La utilització per part de Roma de les poblacions locals —especialment les seves èlits— com a tropes auxiliars és dóna a Citerior i en especial a l'àrea prepirinenca. Ja des d'època d'Anníbal aquesta hauria estat una nova forma d'obtenció de recursos per part d'aquestes comunitats pirinenques, o el mateix mercenariat, i hauria implicat una certa obertura vers les novetats econòmiques i culturals d'aquest període tan dinàmic⁷. A la vegada, personatges d'àrees propia-

⁷ La menció als reforços ceretans que aprofita Anníbal és ben directa, però tenim altres referències indirectes, com el suport que temps després rebé Cèsar dels pobles muntanyencs fronterers de la Gàl·lia, «*huc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque qui Galliam provinciam attingunt (addiderat)*» Cèsar, *B.C.*, 39, 2. També l'epígraf d'Auscum, ens demostra que bé els propis ceretans o en tot cas altres pobles d'àrees pirinenques o prepirinenques (com els *Ilerdenses*, *Suconsenses* o *Bagarensis* esmentats al document), col·laboraren amb els principals exèrcits que actuaren en aquestes

ment ibèriques podrien haver estat destinats juntament amb les tropes romanes a la Cerdanya en el marc dels conflictes esmentats, esdevenint aquests mateixos *auxilia* foranis els motors de la iberització —sempre limitada, però, tant en el temps com en la cultura material.

En aquest sentit, no pot descartar-se finalment que existís una certa dualitat en el component ètnic de la comarca, a banda de la presència romana. La continuïtat en la cultura material i en l'ocupació de centres com Llívia o Llo indicaria una pervivència del grup ceretà, mentre que la novetat tant de concepte com d'ubicació que indiquen centres com el Castellot podria indicar una aportació de poblacions meridionals significativa, sempre enmarcada en una presència romana ben consolidada.

BIBLIOGRAFÍA

- Aliaga, S., Andreu, R., Mercadal, O., Olesti, O., (1998): «Territori i vies de comunicació a la Cerdanya en època romana» *XIe Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (CIAP). Comerç i vies de comunicació al Pirineu (1000 a.C.-700 d.C.)*. Puigcerdà.
- Aliaga, S.; Campillo, J. i Untermann, J. (1994): «Estudi d'un kálathos amb grafit». *Segones Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Pàg. 76 i 77. Torroella de Montgrí.
- Alonso, N. (1995): «Estudi de llavors i fruits dels jaciments arqueològics de la cova d'Anes (Prullans, la Cerdanya) i de la cova de les Portes (Lladurs, el Solsonès) i el seu context pirinenc. *X CIAP*. pp. 97-104. IEC. Puigcerdà.
- Asensio, D., Cardona, R., Ferrer, C., Morer, J., Pou, J. (2001): «Tipus d'assentament i evolució del poblament ibèric a la Catalunya Central», a Martin, A., Plana, R. *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental*. Girona. pp. 183-202.
- Campmajó, P. (1983): «Le site protohistorique de Llo (Pyrénées-Orientales)». *Centre d'Études Préhistoriques Catalanes*, t. 2, Univ. Perpinyà.
- (1996): «Les ibères en Cerdagne, histoire et écriture», dins *Les ibères en Roussillon et Cerdagne. Journée numismatique du Musée Puig*, pp. 33-61. Musée Numismatique Joseph Puig. Perpinyà.

contrades. Per exemple, els *Libenses* esmentats al bronze d'Ascoli (L. 46) han estat posats en relació en algun cas amb la Llívia pirinenca, i no pas amb la Libia de la vall de l'Ebre (De Hoz, 1995, p. 290). De fet, cal dir que els antropònims d'aquests personatges són ibèrics, i no pas celtíbers o bascons (Criniti, 1970), com caldria pensar si realment provinguessin de la Libia celtíbera. Aquest fet, conjuntament amb la troballa dels antropònims ibèrics a la Cerdanya reforça aquesta possibilitat.

- Campmajó, P. i Untermann, J. (1992): «Les influences ibériques dans la haute montagne catalane, le cas de la Cerdagne». *V Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*. pp. 499-520. Salamanca.
- Campmajó, P. i Rancoule, G. (1997): «La céramique tournée de Lo Lladre (Llo, Pyrénées-Orientales). Inventaire, chronologie et reflexion». *Études Roussillonnaises*. Tome XIV, pp. 67-81. Perpinyà.
- Criniti, N. (1970) : *L'epigrafe di Ausculum di Gn. Pompeo Strabone*. Milà.
- Davasse, B. ; Galop, D. i Rendu C. (1997): «Paysages du Néolithique à nos jours dans les Pyrénées de l'Est d'après l'écologie historique et l'archéologie modernes». *XVIIe Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes*, pp. 577-599. Editions APDCA, Sophia Antipolis.
- De Hoz, J. (1995): «El poblamiento antiguo de los Pirineos desde el punto de vista lingüístico». *Muntanyes i Població. El passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*, pp. 271-299. Centre de Trobada de les Cultures Pirinenques. Andorra la Vella.
- Grau, M. i Rodrigo, E. (1998): «El jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres) : un assentament del s. I aC al Berguedà», *XI CIAP*, pp. 125-138. IEC. Puigcerdà.
- Mayer, M. (1984): «Cerretani, quodam Tyrynthio Castra. Sobre Sil. Ital, 3, 357». *5è CIAP*, pp. 197-199. Puigcerdà.
- Mercadal, O. (1998): «Paisatge i antropització de la plana cerdana durant la Prehistòria». *XI CIAP*, pp. 397-407. IEC. Puigcerdà.
- Mercadal, O. i Aliaga, S. (1993): «El Roc de l'Esperança, Alp». *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, p. 129. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.
- Mercadal, O.; Aliaga, S.; Campillo, J. I Valiente, P. (1995): «Noves interpretacions sobre el poblament humà de la Cerdanya (4.000-s. IX d.C.)». *X CIAP*, pp. 711-719. IEC. Puigcerdà.
- Mercadal, O. i Olesti, O. (1992): «el Castellot (La Corona, Bolvir). Un assentament ceretà a la Plana cerdana». *9è CIAP. Suplement: Investigacions arqueològiques a la Cerdanya i zones limítrofes*, pp. 5-8, Puigcerdà i Andorra.
- (2001): «Territorios marginales y romanización,: las transformaciones del paisaje ceretano en época antigua», *Arqueologia da Antiguidade na Península Ibérica. Actas do 3º Congresso de Arqueologia Peninsular*. Porto, pp. 51-70.
- (en premsa): «La Cerdanya: transformacions d'un poble i d'un paisatge pirienc d'època antiga», *II Coloqui Internacional d'Història dels Pirineus*, Girona 1998 (en premsa)
- Nadal, J. (1994): «Estudi de les restes faunístiques aparegudes al jaciment d' "El Castellot" (Bolvir, la Cerdanya)». *Segones Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, pp. 74-76. Torroella de Montgrí.

- Olesti, O. (1993): «El territori de la Cerdanya en època antiga: romanització i actuació cadastral». *Estudios de la Antigüedad*, 6/7. UAB. Bellaterra.
- Padró, J., (1999): *Excavacions arqueològiques a Júlia Líbica* (Llívia, la Cerdanya), Girona.
- Panosa, M. I. (1995): «El paper de la Cerdanya com a nexa entre el territori ibèric del Nord i el Sud del Pirineu. Problemàtica del seu corpus d'inscripcions ibèriques». *X CIAP*, pp. 465-478. Puigcerdà.
- Pons, J. (1994): *Territori i societat romana a Catalunya*, Barcelona.
- Rendu, Ch.; Campmajó, P.; Davasse, B. I Galop, D. (1995): «Habitat, environnement et systèmes pastoraux en montagne: acquis et perspectives de recherches à partir de l'étude du territoire d'Enveig». *X CIAP*, pp. 661-673. IEC. Puigcerdà.
- Rendu, Ch.; Campmajó, P.; Davasse, B.; Galop, D. I Crabol, D. (1996): «Premières traces d'occupation pastorale sur la montagne d'Enveig». *Travaux de Préhistoire Catalane (1992-95)*, *CEPC*, VIII, pp. 35-43. Perpinyà.
- Rendu, C. (2003): *La montagne d'Enveig. Une estive pyrénéenne dans la longue durée*. Ed. Trabucaire. Canet.
- Rico, C. (1997): *Pyrénées romaines. Essai sur un pays de frontière* (IIIe siècle av. J.-C., IVe siècle p. J.-C.). Bibliothèque de la Casa de Velázquez, 14. Madrid.
- Ruiz de Arbuló, J (1994): «Puertos hispanos y rutas marítimas en el Mediterráneo antiguo. Cuestiones en torno a los intermediarios en el comercio de metales áticos». *Aulas del mar. Arqueología subacuática*, pp. 133-145. Murcia.
- Ruiz Zapatero, G. (1995): «el poblamiento del primer milenio aC en los Pirineos». *Muntanyes i Població. El passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*, pp. 85-106. Centre de Trobada de les Cultures Pirinenques. Andorra la Vella.
- Vigne, J.-D. (1983): «Les ossements d'animaux», dins: Campmajó, (1983) *Le site protohistorique de Llo.*, t. 2, pp. 130-151. CEPC, Univ. de Perpinyà.
- Villaronga, L. (1979): *Numismática Antigua de Hispania*. Barcelona, 1979.

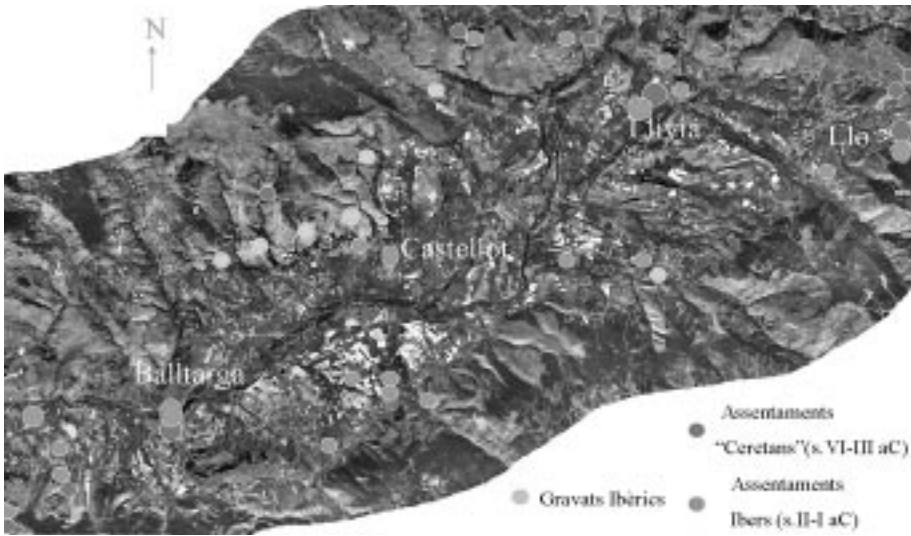

Figura 1. Evolució en les pautes de poblament.

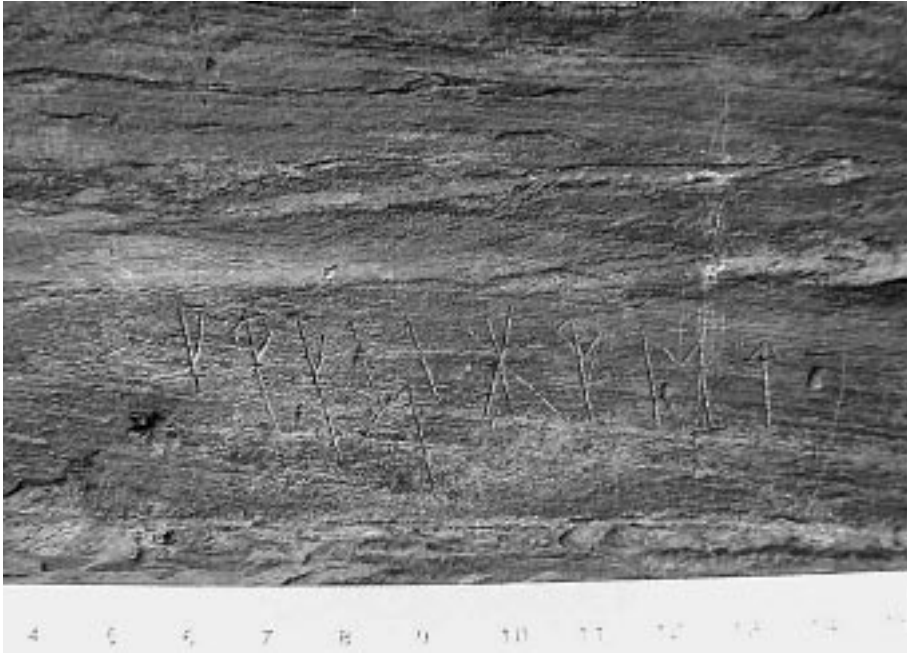

Fig. 2. Inscripció Rupestre de la Devesa de Sallenç (Bolvir-Ger).